

Українська мова та національне відродження України

Проаналізовано мовна проблема у процесі становлення української національної ідеї у другій половині XIX – першій половині XX століття. Показано, що характерною особливістю цього процесу був лінгвоцид, спрямований на знищення української мови як важливого чинника кристалізації українського етносу.

Ключові слова: *етнос, нація, етнонаціональні відносини, мова, українська мова, лінгвоцид, відродження.*

Відродження нації потребує глибокого вивчення та переосмислення її історичного минулого, оскільки однією із наріжних умов існування етносів є актуалізація зв'язку між історичним минулим та сучасним етапом їх існування. Цей зв'язок постає суттєвим чинником соціокультурної єдності будь-якого етнічного угруповання як цілісної системи. Тому відродження історичної пам'яті української нації (як найвищої форми організації суспільства, яку дотепер виробило людство на шляху історичного поступу) є необхідною умовою її розквіту та існування не тільки у моральній, соціокультурній, але й соціально-політичній, економічній площинах.

Відповідно, особливої актуальності в Україні набувають історичні дослідження, які здійснюються чи здійснювались з метою поглиблення розуміння історичної траєкторії українського народу. Тут велике значення мають загальноісторичні дослідження (М.Грушевського, М.Драгоманова, Б.Кістяківського, П.Куліша, М.Костомарова, Ю.Марахова, І.Огієнка, І.Рибалко, О.Субтельного, П.Чубинського), дослідження етнонаціональних відносин (В.Антоновича, М.Аркаса, Д.Бовуа, О.Войналович, О.Гонтара, Л.Заштовта, М.Іванова, Т.Єременко, Г.Стронського) вивчення етносоціологічних аспектів розвитку етносів у поліетнічних організаціях (Ю.Бромля, Б.Євтуха, П.Еберхардта, Я.Липського).

У цьому контексті великого значення набувають і фундаментальні, узагальнюючі праці, які характеризують суспільно-політичне та економічне становище народів, що проживали в Російській імперії. Це твори видатних російських істориків В.Ключевського, М.Карамзіна, С.Соловйова, монографії Т.Вебера, О.Голубєва, М.Гершензона, Ф.Шлоссера та інших.

У 80-90-ті роки XX ст. для розриву з тоталітарним мисленням та ідеологічними нашаруваннями в історіографії велику роль відіграла реабілітація спадщини В.Антоновича, М.Грушевського, Д.Донцова, М.Драгоманова, Б.Кістяківського, І.Крип'якевича, М.Костомарова, І.Огієнка, повернення в Україну історичних та етнологічних праць вчених української діаспори Д.Дорошенка, І.Лисяка-Рудницького, О.Оглобліна, Н.Полонської-Василенко, О.Субтельного та ін., часописів «Сучасність», «Український історик». Ці

видатні дослідження української історії створили умови для інтенсивних пошуків «білих плям» у ній та розробки нових тем [1-3;5-29].

Є актуальними також і історичні дослідження у площині розвитку та функціонування мови українського народу [5;16], оскільки мова як шлях самопізнання народу є не тільки знаряддям мислення, наріжним чинником кристалізації світогляду людини, але й універсальним засобом формування та існування будь-якої нації.

З викладеного вище випливає завдання нашої статті, що полягає в аналізі мовної проблеми у процесі становлення української національної ідеї у другій половині XIX – першій половині XX століття.

В.Гумбольдт писав, що мова народу є його духом, і дух народу – це його мова, тобто мова покликана забезпечувати єдність етносу, який часто розчленований кордонами, розмежований соціально-економічними, політичними, релігійними чинниками [11]. Слід сказати, що мовні проблеми гостро відчуються в поліетнічних утвореннях, де вони знаходять втілення у економічних, соціально-політичних, національних, релігійно-конфесійних аспектах розвитку націй та народностей. Суттєво, як свідчить історія, що доленосні проблеми незалежності, суверенітету, прав людини вирішуються шляхом уладнання мовних питань, коли, зазвичай, саме з боротьби за мову починається боротьба народів за свої права.

Однією з важливих особливостей становлення української державності є боротьба за українську мову. «Ось уже два століття ведеться свідомо боротьба за мову на Україні. Протягом цих сімдесяти трьох тисяч днів мало коли світило лагідне сонце і йшли благодатні дощі над нашою мовною нивою. Не завжди було на ній багато трудивників, а ті, що були, не завше працювали ревно. Не дивина, що густо поросла вона бур'янами, що не всі її ділянки зеленіють, що чималими місцями вона не тільки витоптана, але й заасфальтована» [16,с.16].

Боротьба за українську мову набуває масового характеру, що останніми роками відобразилось у вигляді Товариства української мови ім. Т. Шевченка «Просвіта», коли до праці на мовній ниві приступили багато людей, згуртованих ідеєю національного відродження України.

Ця боротьба впливає з важливої історичної тенденції, яку деякі дослідники називають лінгвоцидом (тобто, мововбивством), що є свідомим, цілеспрямованим знищенням певної мови як головної ознаки етносу. Суттєво, що лінгвоцид спрямовується, в першу чергу, проти писемної форми мовлення, а кінцевою метою цього процесу є етноцид, тобто ліквідація народу як окремої культурно-історичної спільноти, винародовлення етносу. Таким чином, лінгвоцид постає передумовою процесу денаціоналізації, асиміляції, втрати народом своєї самототожності та самоідентифікації.

Слід також відмітити, що зазначений процес, який може проявлятися у різних формах (від жорстоких до поміркованих, від відвертих до закамуфльованих), мав і має місце фактично в усіх поліетнічних утвореннях, де стикаються інтереси панівного і поневоленних народів [16,с.20-40].

Розглянемо лінгвоцид стосовно української мови у контексті історичних подій другої половини XIX – першої половини XX століття. На цьому проміжку історичного часу можна виокремити декілька напрямків лінгвоциду, який проводився з боку Російської імперії (як і інших держав, у склад яких входили українські території).

Перш за все, слід відмітити такий напрямок, як лінгвоцид через заборону мови чужою державою чи певним владним суспільним інститутом цієї держави, наприклад церквою. В Україні цей напрямок вперше мав місце ще

починаючи з XVIII століття (у 1720 році указом Петра I заборонялося друкувати в Малоросії будь-які книги, крім церковних; у 1783 році указом Катерини II заборонялося викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії; у 1769 році мала місце заборона Синодом Російської православної церкви на друкування та використання українського «Букваря»; у 1789 році мало місце розпорядження Едукаційної комісії Польського сейму про закриття руських (українських) церковних шкіл та усунення з усіх інших шкіл руської мови; у 1817 році постановою було конституційовано викладання шкільних дисциплін у Західній Україні лише польською мовою.

З XIX століття зазначений процес отримав подальший розвиток разом з посиленням ролі Російської імперії у світі. У 1862 році відбувається закриття українських недільних безоплатних шкіл для навчання дорослих. У 1863 році вийшов циркуляр міністра внутрішніх справ Росії про заборону видавати підручники, літературу для народного читання та книжки релігійного змісту українською мовою. Цього ж року заборонено ввіз і поширення в Російській імперії львівської газети «Мета». У 1864 році затверджено Статут про початкову школу, який передбачав викладання навчальних дисциплін у школах України лише російською мовою. У 1876 році вийшов указ Олександра II (Емський указ) про заборону ввозу до імперії будь-яких книжок і брошур «малоросійським наріччям», заборону друкування оригінальних творів і перекладів, крім історичних документів та творів художньої літератури. Цим же указом заборонялись сценічні вистави й читання та друкування текстів до нот українською мовою. У 1881 році мала місце заборона викладання у народних школах та виголошення церковних проповідей українською мовою, а у 1884 році – заборона українських театральних вистав у всіх губерніях Малоросії. У 1895 році Головне управління у справах друку Росії заборонило видавати українською мовою книжки для дитячого читання. У 1908 році указом Сенату Російської імперії українськомовна культура і освітня діяльність оголошена шкідливою для функціонування інститутів влади Російської імперії. Під час Першої світової війни у 1914 році мала місце заборона в окупованій російською армією Галичині й на Буковині друкування книг, газет і журналів українською мовою. Тоді ж відбувся розгром товариства «Просвіта», мало місце гоніння на українську церкву. У 1924 році вийшов закон Польської республіки про обмеження вживання української мови в адміністративних органах, суді, школі. Тут відбувався процес зниження української освіти. Про це свідчить той факт, що у 1922/23 навчальному році в Галичині було 2532 українські школи, в 1929/30 їх залишилось 749 [17].

Після створення СРСР українська мова зазнала подальших заборон. Так у 1938 році вийшла постанова «Про обов'язкове вивчення російської мови в національних республіках СРСР», а у 1958 році – Положення про вивчення другої мови «за бажанням учнів і батьків», коли російську мову в Україні треба було вивчати обов'язково, а українську необов'язково. Подібні процеси відбувалися на теренах інших соціалістичних держав. Так у 60-і – 80-і роки у Польщі кількість українських шкіл зменшилась із 152 до 29, у Чехословаччині – із 300 до 20, а з 200 тисяч етнічних українців стали вважати себе українцями (русинами) лише 40 тисяч. У Румунії закрито українські школи і ліцеї, заборонено Українську греко-католицьку церкву. У Румунії з 840 тисяч українців у 1979 році визнали свою етнічну приналежність лише 159 тисяч. У СРСР у ці роки кількість тих, хто вважає українську мову рідною, за ці три десятиліття зменшилась на 10 мільйонів осіб [17].

Далі слід відмітити такий напрямок процесу лінгвоциду, як приниження статусу й престижу мови. Можна почути, що українська мова в порівнянні з

російською бідна, недорозвинена, навіть «курдупельна» (В.Лобановський). У цьому контексті можна сказати, що чимало дослідників (таких, як О.Бодянский, П.Житецький, Ф.Міклошич, О.Потебня, А.Шлейхер та ін.) вважають, що українська мова бере свій початок зі спільнослов'янської мови. Крім того, є підстави говорити, як вважали вчені минулого століття (такі, як Е.Класен, М.Красунський, А.Чертков), що українська мова – одна з найперших індоєвропейських мов, а народ України є одним з старіших державних етносів [16, с.46]. Ця теза спростовує інший аспект лінгвоциду, який виявляється через оголошення української мови неприродною, неавтохтонною. Зазначений напрямок відбитий у такому факті, що у середині XIX століття отримала розвиток «погодінська теорія» (створена російським академіком Н.Погодіним), за якою територію Києва і прилеглих до нього земель Середнього Наддніпров'я до татаро-монгольської навали заселяли «великороси», котрі були частково винищені, а частково переселилися на північ (на території сучасної Росії). Відповідно до зазначеної фальсифікаційної теорії, «етнічний вакуум», що утворився таким чином у Середньому Наддніпров'ї, згодом був заповнений вихідцями з басейну Карпат – малоросами. Ці хибні міркування були спростовані професорами В.Антоновичем, М.Максимовичем, академіками А.Кримським, А.Шахматовим, В.Ягичем.

Інший аспект лінгвоциду пов'язаний із процесом «зближення» і уподібнення української та інших (зокрема, російської) мов, коли на українській мові проводився експеримент «злиття мов», котрий полягав у тому, що з мови відщипували самотні, специфічні ознаки, перетворюючи її на «бліду й незграбну копію російської мови» (С.Караванський), що характеризується ознаками примітивізму. Слід сказати, що якщо в Польщі, Румунії, Чехословаччині, Угорщині українську мову спотворювали та душили ззовні (через заборони на її вживання), то в СРСР крім цього відбувалося втручання у внутрішню структуру мови.

Можна також говорити й про лінгвоцид через схилення до носіїв мови. Так за статтю «О педагогическом значении малорусского языка...» М. Драгоманова було звільнено з посади доцента Київського університету, а переклад українською мовою лише одного речення з Євангелії мав наслідком для М.Лободовського позбавлення права вчителювати. У цьому контексті можна послатися й на указ 1876 року, який зобов'язував, щоб на Україні призначати вчителів-великоросів, а малоросів посилати до Петербурзької, Казанської і Оренбурзької округи. Подібна політика в галузі освіти вела в Галичині міжвоєнна Польща. Крім того, практикувалося й таке, коли на чолі єпархій призначали архієреїв винятково великоросів. Зазначена політика провадилась і в пізніші, коли першими, хто підлягав масовим репресіям тридцятих років XX століття, були викладачі української мови, літератури, історії [17].

Найбільш загрозливим можна назвати лінгвоцид у галузі освіти. Так, на окупованій Польщі Волині, Поліссі й Холмщині у міжвоєнний час не було жодної української школи, а у Галичині відкрити початкову українську школу можна було за умови, що в населеному пункті мешкає мінімум 25% українців, в той час щоб відкрити польську школу (при костьолі) достатньо було двох польських сімей на село. У 30-і роки були ліквідовані всі без винятку українські школи, середні спеціальні та вищі навчальні заклади (факультети) на Кубані, в Сибіру, на Далекому Сході тощо.

У ліберальній хрущовсько-брежневський період кількість дітей, що навчалися в українських школах, неухильно зменшувалась. Суттєво, що цей процес продовжувався аж до розпаду СРСР: якщо в 1985-1986 навчальному

році українською мовою навчалось 48,2% дітей УРСР, то в 1990-1991 році частка таких дітей зменшилась до 47,9%. Загалом, за п'ять років «перебудови» приріст контингенту російськомовних учнів перевищив приріст українськомовного контингенту в 2,7 рази. Цей процес стає більш опуклим, якщо прийняти до відома, що українці складають нині майже 73% населення України. Відповідно, кожна третя українська дитина була позбавлена можливості навчатися рідною мовою [16].

Відомий також й лінгвоцид через демографічну політику. У 1926 році в Радянській Україні (а це без Галичини, Закарпаття, Волинської і Рівненської областей, без української Буковини і Бессарабії (південної) та без Криму співвідношення росіян до українців становило пропорцію 1:8,7, тобто на одного росіянина припадало майже дев'ять статистичних українців. Далі пропорція змінювалась таким чином: 1959 рік—1:4,5, 1989—1:3,3. Як бачимо, співвідношення змінилось майже в три рази не на користь корінної нації.

Наведемо приклад, коли у пореволюційні роки на Кубані було більше 200 українських шкіл. Тут в районах виходили українські газети, в Кубанському педінституті був український факультет. Після голодомору 1932-1933 років із запровадженням у сільській місцевості паспортизації всі кубанці, багато українців в Криму, в Донбасі були записані росіянами [17].

Відзначимо, що демографічна політика наших західних сусідів щодо українців суттєво не відрізнялась від політики нашого «старшого брата». Так, на загарбані Польщею українські землі, за двадцять міжвоєнних років було переселено десятки тисяч поляків із наданням їм землі та всіляких привілеїв. В Галичині і на Волині поляки володіли 50% землі; українці ж не мали ніякої можливості для працевлаштування і змушені були масово емігрувати з рідного краю. У 1924 році в Румунії вийшов закон, відповідно до якого румуни, котрі «загубили матірню мову» (тобто українці), мали давати дітям освіту в школах з румунською мовою викладання. На Закарпатті, що в міжвоєнний час входило до складу Чехословаччини, за двадцять років кількість чехів зросла від нуля до 19 тисяч, і в 1931 році тут уже було 158 чеських шкіл (на 425 русинських, тобто українських) [17].

Можна говорити й про лінгвоцид через привілеї для панівної нації, коли представники Росії у національних республіках отримували певні соціальні привілеї. У першій половині 80-х років ХХ століття було запроваджено положення, за яким учителі російської мови проводили уроки не з цілим класом, а в підгрупах і одержували зарплатню на 15% більшу, ніж учителі національних мов. Зазначений дискримінаційний захід посилив відчуття другосортності рідної мови та зробив свій внесок у лінгвоцид, про який йдеться у нашій статті.

Великих духовних збитків зазнала українська нація також і через лінгвоцид, який проводився на підставі «свободи вибору мови». Відомо, що автентична свобода вибору можлива тільки за повної паритетності, рівноправності мов. Вона не має місця у багатьох багатонаціональних державах, де зустрічається ущемлення та нищення інших національних культур і мов. Так слова про права людини у виборі мови містилися в законах СРСР, Румунії, Угорщини, Польщі, що не зупинило процесу, коли великі масиви українського етносу були денационалізовані й асимільовані сусідніми народами.

Вельми небезпечним для процесу розвитку української нації був й лінгвоцид через звуження соціальної приналежності української мови, зведення її до рівня неписьменних представників народу. В той час як М. Драгоманов вважав, що українська мова не є мовою простолюду тільки, а є мовою цілої нації, політичне майбутнє якої іще попереду. Відомо, що у радянські часи серед

керівництва українських більшовиків були теоретики, які вважали впровадження української мови «нижчої культури села» змаганням супроти «вищої культури міста», отже, явищем реакційним [16].

Відомий також й лінгвоцид через «розквіт мови». Одним із положень марксистської діалектики є теза про відмирання через розквіт, що стосується і національних мов, як і національних угруповань. Прикладом цього може слугувати той факт, що від 1926 до 1979 року в СРСР перестали існувати десятки етнічних груп.

Найбільш підступним є лінгвоцид через боротьбу із «засиллям української мови», коли з цим «феноменом» боролись під час «українізації» і після неї, що призвело до подальшого руйнування української мови.

Загалом, зазначений вище лінгвоцид здійснювався і іншими шляхами. Так, одним із напрямків лінгвоциду є боротьба з друкуванням словом, коли неухильно зменшувались тиражі українськомовних видань (від 60% у 60-і роки до 19% у 1990 році). Відомо, що те, що друкувалось українською, здебільшого було перекладами російськомовної літератури. Цей процес мав та має великі наслідки. Це можна зілнострувати тим, що російські дворяни зневажали рідну мову не з причини відсутності відчуття патріотизму (навіть деякі з декабристів погано володіли російською мовою), а головним чином через те, що цією мовою нічого було читати [17].

Ми окреслили лише деякі аспекти свідомого та цілеспрямованого нівелювання української мови у історичному процесі розвитку українського народу. Загалом, історія лінгвоциду, про який йдеться у нашій статті, який поширювався в Росії, Польщі, Угорщині, Румунії, Чехословаччині проти української мови, свідчить, що найпевнішим заборолом проти нього є державність української мови, актуалізація історичної правди стосовно її розвитку, який має орієнтуватися на відродження українських національних традицій [4].

Список використаних джерел

1. Антонович В. Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1431-1798 гг. – К., 1870. – 344 с.
2. Аркас М. Історія України-Русі. – К.: Вища школа, 1990. – 456 с.
3. Батюшков Л.Н. Волянь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1898. – 323 с.
4. Борисова О. Віртуальна реальність України: «роз'єднана країна» чи слов'яно-православна (українська) цивілізація? // Християнство і духовність. Зб. Матеріалів другої міжнародної наукової конференції циклу наукових конференцій «християнство: історія і сучасність». – К.: Знання, 1998. – С. 165–170.
5. Вознюк О., Квеселевич Д., Овандер Л. Духовність як граничний феномен: соціолінгвістичний аспект духовності // Збірник наукових праць. – Житомир, 1999. – С. 22–25.
6. Гершензон М.О. Эпоха Николая I. – М.: Образование, 1911. – 176 с.
7. Голубев А. Князь Александр Илларионович Васильчиков. Биографический очерк. – СПб.: Типограф. И.П. Волошинского, 1882. – 202 с.
8. Грушевський М.С. Історія України. – К.: Либідь, 1992. – 228 с.
9. Грушевський М.С. Освобождение России и украинский вопрос. – СПб., 1907. – 294 с.
10. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання», 1991. – 240 с.
11. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 451 с.
12. Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия. – К., 1917. – 145 с.

13. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу / Вибране. – К., 1991. – 568 с.
14. Етнонаціональна історія України в документах і матеріалах (Відп. ред. Сохань П.С. – Вип. 1. – К., 1997. – 167 с.
15. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів: НТШ, 1991. – 230 с.
16. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація: Тези про місце і роль мови в національному відродженні України (Вид. третє, доп. і перероб.). – Дрогобич, «Відродження», 1992. – 142 с.
17. Історія України в документах, матеріалах і спогадах очевидців: Методичні рекомендації. – К.: УМК ВО, 1991. – 316 с.
18. Історія України: Нове бачення. У 2 т. / Під ред. Смолія В.А. – К.: Україна., 1996. – Т.2. – 494 с.
19. Каминский В. Этнографическое изучение Волыни. – Варшава, 1912. – 57 с.
21. Карамзин Н.М. История государства Российского. В 12 т. – М.: Наука, 1989.
22. Ключевський В.О. Курс русской истории. Сочинения. В 9 тт. Т.4. – М.: Мысль, 1989. – 398 с.
23. Крип'яткевич І.П. Історія України / Відп. ред. Шевченко, Якимович. – Львів: Світ, 1990. – 550 с.
24. Крушинський В.Ю., Левенець Ю.А. Історія України. Події. Факти. Дати. – К.: Зодіак, 1993. – 176 с.
25. Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). – К.; Наукова думка, 1975. – 276 с.
26. Огієнко І.І. Історія українського друкарства. – К.: Либідь, 1994. – 446 с.
27. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К.: Либідь, 1992. – 606 с.
28. Шлоссер Ф. Всеобщая история. – Т.7. – СПб.: Изд. И.О. Вольфа, 1876. – 651 с.; т.8 – 549 с.
29. Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні / друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 1997. – 92 с.

Синицкий А.Ц. Украинский язык и национальное возрождение Украины

Проанализирована языковая проблема в процессе становления украинской национальной идеи во второй половине XIX – первой половине XX столетия. Показано, что характерной особенностью этого процесса был лингвоцид, направленный на уничтожение украинского языка как важного фактора кристаллизации украинского этноса.

Ключевые слова: этнос, нация, этнонациональные отношения, язык, украинский язык, лингвоцид, возрождение.

Synytsky, A.Ts. The Ukrainian language and national Renaissance of Ukraine

The language problem in the process of becoming of Ukrainian national idea in the second half of XIX – first half of XX century is analyzed. It is shown that the characteristic peculiarities of this process were linguicide, directed at the ruination of the Ukrainian language as an important factor of the crystallization of the Ukrainian people.

Key words: ethnicity, nation, ethnic and national relations, language, Ukrainian language, linguicide, revival.